

УДК 811.161.2'379

КОНСТАНТИ НАРОДНОГО МОВЛЕННЯ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Філіпчук М. В.

У статті здійснено аналіз певних константів народного мовлення як об'єкту дослідження етнолінгвістики. Розкрито поняття концепту як вербалізованого компоненту людського мислення.

Ключові слова: концепт, символ, дискурс, контекст народного мовлення.

В статье осуществлен анализ некоторых константов народного вещания как объекта исследования этнолингвистики. Раскрыто понятия концепта как вербализованного компонента человеческого мышления.

Ключевые слова: концепт, символ, дискурс, контекст народного вещания.

The article analyzes some folk speech constants as the object of ethnolinguistic research and reveals the understanding of concept as a verbalized component of human thought.

Key words: concept, symbol, discourse, folk speech context.

Обрана тема зумовлена проблемою етнографічного опису обрядової лексики, що в подальшому сприятиме опрацюванню етнолінгвістичної теорії мовної одиниці в цілому, а також науковому осмисленню лексико-семантичного багатства мови як реалізації моделей етнокультурної поведінки народу.

Проблема дослідження етнолінгвістики є досить актуальною у сучасній мовознавчій науці. Так значну увагу вивченню етнолінгвістики, в тому числі обрядового мовлення, приділили такі науковці як Є. Верещагін, В. Костомаров, А. Вежбицька, С. Єрмоленко, В. Жайворонок, В. Русанівський, О. Тищенко та ін.

Дослідження мовних одиниць ґрунтуються здебільшого на широкому залученні позамовних чинників, пов'язаних з широкими культурними надбаннями народу. Як відомо, специфічні, питомі особливості нашої мови відбиває передусім лексика історико-культурного, етнографічного характеру. Вивчення етнографічної лексики дає можливість зануритись у витоки матеріальної та духовної культури пранароду, в особливості його світосприймання.

Центральне місце в таких дослідженнях посідає концепт. У більшості пріоритетних дослідженнях вивчають взаємозв'язки мовної та концептуальної картин світу, що є універсальним орієнтиром людської діяльності, бо визначає загальний перебіг усіх процесів у суспільстві, все його соціокультурне життя. Такими дослідженнями займаються відомі вчені Н. Арутюнова, А. Вежбицька, В. Жайворонок, О. Тищенко та ін.

Досліджуючи обрядове мовлення, спостерігаємо вживання мовних одиниць, семантику яких можна пізнати лише у контексті тієї чи іншої обрядодії. Проте можна виділити так звані етнокультурні концепти, які самі по собі є константами народної культури. Також вбачаємо потребу етнографічного опису обрядової лексики, що в подальшому сприятиме опрацюванню етнолінгвістичної теорії мовної одиниці в цілому.

Слово "концепт" походить від латинського *conceptus*, що в перекладі означає "думка, уявлення, поняття" і первинно почало застосовуватися як термін логіки та філософії. Концепт – це мислительний образ, ментальний прообраз, ідея поняття, саме поняття.

Суть концепту розкриває Ю. Степанов у передмові до монографії "Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования", удаючись до етимології слів російської мови [7, с. 40]. За Ю. Степановим, концепт – це "згусток культури" у свідомості людини, тобто те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини, через посередництво чого людина входить сама у культуру, а в деяких випадках і впливає на неї. У концепті представлено як власне внутрішню форму самої назви,

так і комплекс асоціацій, оцінок. Тому і йде мова про константи (постійну величину) як провідну ознаку концепту.

Як мовно-ментальний феномен концепт дозволяє визначити особливості мовомислення, мовної поведінки того чи іншого етносу, тому визначення типового та національного у складі концепту належить до пріоритетних досліджень сучасної лінгвістики. За В. Жайворонком, пізнаючи і членуючи об'єктивний світ, людина не лише називає окремі його реалії, але й осмислює їх у слові, а тому постає потреба говорити про культурні концепти як мовні одиниці, породжені історико-культурною свідомістю народу, або такі, що характеризуються історичними та культурними нашаруваннями смислів [4, с. 26].

Досліджуючи обрядове мовлення, спостерігаємо вживання мовних одиниць, семантику яких можна пізнати лише у контексті тієї чи іншої обрядодії. Проте можна виділити так звані етнокультурні концепти, які самі по собі є константами народної культури, пор.: *батько, мати, вогонь, вода, земля, небо, досвітки, вечорниці, весілля, мавка, місяць, сонце, калина, барвінок, рута-м'ята, верба* та ін.

Концепт – весь зміст слова (сукупність його смислів) та його зв'язки з позначуваною реалією, з її характером та асоціативністю. Стійкий концепт культури є її константою. Якщо погодитися з тим, що світ відбито передусім у мові, то його модель (як концептуальна, так і мовна), тобто сам світ і його відбиття у мові не є чимось єдиним. Бо, як зазначав О. Потебня, пізнання здійснюється за допомогою порівняння пізнаваного з раніше пізнаним. Як відомо, слово є найбільш явним для свідомості показником здійснення акту пізнання, тому, як зауважує В. Жайворонко, воно є дійсним актом думки і точним свідченням ступеня її розвитку [5, с. 51].

Кожна мовна одиниця зорієнтована на концептуальний простір, вона стає засобом мовленнєвого вираження реалій останнього. Мовні одиниці, що відображають концептуальну картину світу, зазнають певних перетворень, розширюючи при цьому семантичне поле мовного знака. Мовний знак часто виступає не просто словом-номінацією з одним чи двома значеннями, а має значні культурні нашарування. Вони зумовлені знаннями, якими оперує людина в процесі мислення, які відображають її досвід, зміст творчої діяльності. Постаючи у процесі набування мовних знань та отримання культурної інформації про об'єкти та їх властивості, концепти зводять різноманітність явищ, які людина спостерігає чи уявляє, до чогось одного на основі переосмислення та порівняння. Вони дають змогу зберігати знання про світ і виступають складовими елементами концептуальної системи. Особливо виразно постають у свідомості мовця концепти, пов'язані з народними звичаями, обрядами, віруваннями, переказами. Адже саме вони зміцнюють історичний зв'язок поколінь, збагачуючи їх духовність, підтримують історичну пам'ять, зміцнюють людську спільноту. Зокрема, якщо взяти мовні одиниці – *вулиця, калина, вечорниці, кладка, сонце, рута-м'ята, коза, кінь, бджола*, – то в певних обрядових контекстах вони реалізують свій етнокультурний потенціал. Такі слова мають етнографічний, етноісторичний, етнокультурний, етнопсихологічний та етнофілософський зміст.

“Витаючи” над концептуальними сферами, виражаючись як у слові, так і матеріальному предметові концепт виступає одночасно і формою поняття, і ідеєю, втіленою у певних словесних знаках. Людська свідомість охоплює і раціональне, і уявне, що супроводжують поняття. В. Жайворонко зазначає: “Фрагмент буття предметного світу, відбитий в етнічній свідомості, потрапляє в аналогічний кругообіг могутності пізнання внутрішньо-аналогічних постійних зв'язків і стає життєвим символом-алегорією, що базується вже на художній експресії смислової перехідності. Зовнішні асоціації реального буття стають для мовця внутрішньою звичаєвою сутністю” [5, с. 106]. А тому, як зазначає М. Голянич, можна стверджувати, що внутрішньоформна концептуальна ознака, представляючи концепт, імпліцитно представляє і ті знання про денотат, які виходять за межі цієї диференційної ознаки і які містять певні відношення, в тому числі й емоційно-оцінного характеру, що виявляється на широкому комунікативному тлі – в “мовленнєвих іграх” – цілісних завершених системах комунікацій, підпорядкованих власним специфічним правилам, і особливо в народних художніх текстах [3, с. 44]. Ми ж визначаємо концепт як вербалізований компонент людського мислення, що через мову несе знання у формі культурної інформації.

З огляду на традиційне сонцепоклоніння і взагалі природопоклонство наших предків, давній анімістичний світогляд глибоко вкоренився у народний світогляд, оскільки людина жила серед природи, постійно спілкувалася з нею, була її частинкою. З природою людина хотіла бути у найкращих стосунках, бо розуміла, що залежна від неї. У цілому все те, що було сильніше за людину, від чого вона залежала у своєму щоденному житті, а найперше в господарському (небесні світила, сонце, місяць і зорі, природні стихії – вогонь, вода, повітря, рослинний і тваринний світ) стало об'єктом релігійного поклоніння людини. Оскільки для старих вірувань були характерними анімізм (одухотворення), анімітизм (оживлення), антропоморфізм (олюдинення), то людина вірила, що все кругом неї живе, народжується і помирає. Скажімо, звернімо увагу на ставлення людини до *сонця*, що виливалося в обожнювання сонця нашими предками. Сонце – це тепло і світло, отже передусім вогонь. Більше того, вірили, що вогонь був виявом сонячного бога на землі, послем Неба на землю. Люди вірили, що сонце лягає спати, а ранком прокидається. Тим самим *сонце* має здатність з'являтися і зникати, але знову підійматися та освітлювати землю, дарувати людям радість. Ранкова зоря вмиває його, тому воно завжди таке гарне, рум'яне, свіже. І все ж у свідомості людини лишався одвічний страх перед завтрашнім днем, чи зійде *сонечко ясне*. Звідси народне замовляння: *Зійди, зійди сонечко, на наше полечко, на бабине зіллячко, на наше подвір'ячко*. Після заходу сонця на землю приходять холод, ніч. Усе це позначалося на ставленні людини до джерела життя, а отже до культового об'єкта. Звідси сонце – око Боже, воно все бачить, все знає, а тому, схиляючись перед ним не можна, скажімо, *світити волоссям проти праведного (Божого) сонця*. Можливо, відгомін цього вірування залишився і в тому, що жінці до храму Божого (до церкви) не можна приходити з непокритою головою. У нашій мові й досі збереглися вислови: *сонце святе, чисте, Боже, праведне, красне, трисвітле*. Воно виступає символом Всевидячого божества, Вищої космічної сили, Матері всесвіту. Давня людина, вірячи в магію слова, звертається до сонця у своїх замовляннях, сподіваючись на поблажливе ставлення, чекаючи від нього добра, пор.: *Добрий день тобі, сонечко ясне! Ти святе, ти ясне – прекрасне; ти чисте, величне й поважне; ти освіщаєш гори, і долини, і високі могили, – освіти мене, рабу Божу, перед усім миром: перед панамі, перед попами, перед царями, перед усім миром християнським – добротою, красою, любощами й милощами. Яке ти ясне, величне, прекрасне, щоб і я така була ясна, велична, прекрасна перед усім світом* [1, с. 497]. Сонцем часто присягаються при укладанні певних угод, ним посилають прокліни, який вважався найтяжчим, пор. у народному мовленні: *Щоб ти сонця праведного більше не побачив*. Здебільшого в нашій мові зберігся відгомін міфізму слова, навіяного антропоморфізмом: *сонце лягає, купається, встає, ховається, скаче, танцює, гуляє, двоїться, кружляє, кланяється, міняється, красується, до вінця іде*. Давні вірування залишилися в усній творчості, зокрема у казках, піснях, прислів'ях. Так, у "Слові о полку Ігоревім" яскраво постає сум природи внаслідок поразки руського війська, при цьому співчують людському горю і квіти, і дерева, і птахи, а Ярославна звертається до сонця за порадою і підтримкою: *"Сонце світле, присвітле! Для всіх ти тепле і красне еси"*. Часто у народному мовленні сонце уособлює собою людську красу, довершеність, вірність, тому традиційним є звертання до кожної людини на зразок: *ти моє сонечко ясне!*

З приходом християнства церква намагалася відлучити народ від язичницького вірування, але це їй повністю не вдавалося. Більшість богів у старих віруваннях уособлювали сили природи, були покровителями господарства, охоронцями людського життя. Тому обряди справлялися залежно від погоди і часу хліборобських занять, залежно від сонцеобороту та сонячної сили. Всі старі свята переслідували одну мету – пошанування сонця і сонячних богів, тому уявній боротьбі літа із зимою, тепла із холодом, вірники вбачали протистояння добра і зла. Сила старої віри змусила церкву більшість своїх обрядів поєднати з давніми святами наших предків.

Так, перше Свято народження сонця (Dies natalis solis) християнство заступило Святом Народження Христа [6, с. 277]. Про це свідчать колядки, які виконуються в ці дні, напр.: *Спасибі тобі, пане господарю, Що звелів нам колядувати. Вимітай двори, застеляй столи, Буде до тебе три гості разом: Перший гість – ясне сонце, Другий гість – ясен місяць, А третій гість та дрібен дощик* [2, с. 71].

Спонтанна народна мова є особливо цінним об'єктом наукового осмислення. Багато мовних одиниць своїм корінням сягають у широкий спектр міфічного мислення народу. Звідси багата палітра сакральних смислів, породжуваних обрядовим дискурсом, коли ритуальний предмет чи образ через своє словесне вираження стає надбанням мовної системи. Оскільки предметний світ пізнається передусім через мову, паралельно концептуальній його картині вибудовується мовна модель. Помітними фреймами цієї моделі виступають етносимвольні лексико-семантичні поля, пов'язані з багатим спектром народних ритуалів та обрядодій. Саме вони поповнюють мовний простір словами й виразами етнокультурного змісту.

Отож, оскільки концепт у лінгвістичному його розумінні – це вербалізований компонент людського мислення, який несе через мову знання у формі культурної інформації, у народних дискурсивних контекстах виділяємо найбільш значущі з них, які є ключовими в світосприйманні народу, а отже становлять невід'ємну частину його буття. Етносимволіка багатьох реалій народного дискурсивного мовлення постає з концептів етнокультурного контексту. Народне мовлення фіксує коло етнокультурних концептів, які позначають константи народної культури, що характеризують національний колорит та ментальність народу.

Література

1. Войтович В. Українська міфологія / Валерій Войтович. – К., 2002. – 664 с.
2. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис : в 2 т. / Олекса Воропай. – К. : Оберіг, 1991. – 590 с.
3. Голянич М. Внутрішня форма слова і художній текст / Марія Голянич. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – 178 с.
4. Жайворонок В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук / Віталій Жайворонок // Мовознавство. – 2004. – № 5–6. – С. 23–35.
5. Жайворонок В. Символіка імені в контексті етнокультури / Віталій Жайворонок // Наук. вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ: Філологія. Педагогіка. Психологія. – 2001. – Вип. 5. – С. 106–115.
6. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія / Іларіон, митрополит. – К. : Обереги, 1994. – 424 с.
7. Степанов Ю. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Юрий Степанов. – М. : Школа "Языки русской культуры", 1997. – 824 с.